

МУЗЕЄЗНАВСТВО ТА ПАМ'ЯТКОЗНАВСТВО

УДК 904 (477)

ПРОЦЕС ІНСТИТУАЛІЗАЦІЇ ОБ'ЄКТА КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ НА ПРИКЛАДІ ПАМ'ЯТКИ ІСТОРІЇ, АРХІТЕКТУРИ – ПІДЗЕМНИЙ МОНАСТИР «ГЕТСИМАНСЬКИЙ САД»

Олексій Присяжнюк

Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К.Д. Ушинського
Україна, 65020, м. Одеса, вул. Старопортофранківська, 26
e-mail: a_pank@ukr.net

Процес перетворення об'єктів культурної спадщини на пам'ятку є визначеним і регулюється нормативними актами сучасного пам'яткоохоронного законодавства. Але незважаючи на правове визначення цього процесу, вдалих прикладів завершення формальних процедур та отримання об'єктом культурної спадщини статусу пам'ятки маємо одилиці. Одним з таких вдалих прикладів можна назвати процес інституалізації об'єкта культурної спадщини – пам'ятки історії, архітектури Підземного монастиря в урочищі «Гетсиманський сад», що знаходиться на південно-східній околиці с. Казбеки (Куйбишевське) Липецької сільської ради Подільського (Котовського) району Одеської області.

Під інституалізацію об'єкта культурної спадщини ми розуміємо процес визначення та закріплення юридичних норм, правил, статусів, приведення їх у систему, здатну діяти у напрямі задоволення потреби сучасного суспільства у збереженні об'єктів культурної спадщини.

Враховуючи існуючу систему нормативно-правових актів, що регулюють сферу охорони культурної спадщини, ми зазначимо ті з них, які безпосередньо вплинули на процес інституалізації об'єктів культурної спадщини на шляху отримання ними статусу пам'ятки на прикладі зазначеного нами об'єкта.

Так стаття 14 Закону України «Про охорону культурної спадщини» визначає, що занесення об'єкта культурної спадщини до Реєстру проводиться відповідно до категорії пам'ятки: національного значення – постановою Кабінету Міністрів України за поданням центрального органу виконавчої влади, що

забезпечує формування державної політики у сфері охорони культурної спадщини, місцевого значення – рішенням центрального органу виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сфері охорони культурної спадщини за поданням відповідних органів охорони культурної спадщини [18].

Категорія пам'ятки, за якою об'єкт буде заноситись до Реєстру, визначається згідно «Порядку визначення категорій пам'яток для занесення об'єктів культурної спадщини до Державного реєстру нерухомих пам'яток України». Крім того, цим порядком визначено, що на об'єкт культурної спадщини, який пропонується відповідним органом охорони культурної спадщини для занесення до Реєстру, складається облікова документація, без якої занесення до Реєстру не допускається [15].

Спільним наказом Міністерства культури і мистецтв України та Державним комітетом України з будівництва та архітектури затверджено форми облікової картки та паспорта об'єкта культурної спадщини [17].

Разом з цим, для врегулювання справи обліку об'єктів культурної спадщини наказом Міністерства культури України було затверджено «Порядок обліку об'єктів культурної спадщини» [16].

Всі перелічені нормативні акти формують ті чи інші правові норми, що утворюють систему вимог до процесуальних дій, за допомогою яких об'єкти перетворюють на пам'ятки.

Процес інституалізації обраної нами для прикладу пам'ятки буде незрозумілим без розгляду історії виникнення самого об'єкта у контексті важливих історичних подій та істо-

ріографії його вивчення. Історія його нерозривно пов'язана з історією релігійного об'єднання «інокентіївців», що сформувалося на Півдні України на початку ХХ ст.

Найбільш авторитетним і частіше цитованим текстом, що намагався дати пояснення «інокентіївщині», стала стаття психіатра А.Д. Коцовського, завдячуючи якому це явище охрестили «балтським психозом» [7].

Вкрай ідеологізованим, але не менш цінним саме для визначення основних віх в історії підземного монастиря, є труд І.М. Квітко, в якому він по гарячих слідах розповідає про життєвий шлях Інокентія та «інокентіївщину» [6].

Одним з основних популяризаторів підземного монастиря безперечно можна визнати радянського письменника О.Д. Королевича, який протягом 1928-1934 рр. працював у Тирасполі й Одесі та літературно обробив праці своїх попередників у виданому ним під псевдонімом Лесь Гомін романі «Голгофа» [3].

М.О. Струве у своїй статті розглядає на підґрунті газетних статей післявоєнний стан релігійних общин «інокентіївців» [20]. У статті Л.М. Шугаєвої подано стислий зріз сучасного стану вивчення «інокентіївщини» [21].

Самим ґрунтовним дослідженням у плані вивчення «інокентіївського» руху з погляду національного питання є стаття О. Грома [5].

На відміну від історії релігійного об'єднання «інокентіївців» історія підземного монастиря в урочищі «Гетсиманський сад» у літературі практично не розглянута.

У тезах В.В. Бурлаки розглянуто такий аспект вищезазначеної пам'ятки, як її унікальність і пов'язані з нею основні етапи «інокентіївського» руху [1].

Ідея побудови монастиря «Райський сад» з великими підземеллями займала засновника нової на той час релігійної течії ієромонаха Інокентія ще за часів перебування його у Балтському монастирі (1909-1910 рр.) [6, с. 61].

Безпосередньо будівельні роботи на великому хуторі неподалік від ст. Бірзула Ананьївського повіту, де проживали чотири сім'ї молдавських селян (братів Мардар, Синіка, Корня), розпочались ще до переведення Інокентія у Кам'янець-Подільський монастир [6, с. 62], тобто до 1910 р.

Внаслідок того, що більшість робіт з будівництва проводились за допомогою ручної праці, а також того, що про існування печер і храму (підземних споруд) знали тільки ті посвячені, які увірували в Інокентія як у Христа, будівництво йшло повільно. Таємниця будів-

ництва монастиря була розкрита лише влітку 1913 р. Царські чиновники невдало спробували зупинити будівництво, але значна частина намічених у «Райському саду» робіт на той час вже була майже завершена, розведено великий плодово-ягідний сад, побудовано церкву, будинок для прийому подорожніх, масу підземних споруд та інше [6, с. 63]. Ця акція, спрямована на припинення будівництва, не змогла його повністю зупинити, а лише суттєво уповільнила хід подальших будівельних робіт.

Описи підземних споруд монастиря, що містяться у різних джерелах, носять настільки різноманітний характер, що не дають можливості встановити навіть точний їх перелік. Найбільш об'єктивні відомості про них, на наш погляд, можливо буде отримати після їх повного дослідження за допомогою археологічних методик і складання докладних креслень.

У зв'язку з тим, що однією з основних ідей релігійної течії «інокентіївців» було риття колодязів і печер, в яких потрібно зустрічати кінець світу та «страшний суд» [21, с. 58], у підземеллях протягом періоду перебування у них послідовників Інокентія постійно прокладались нові коридори, облаштовувались нові келії, тому вважати якусь конкретну дату кінцем будівництва на наш погляд недоцільно.

Степан Сербул (друг і послідовник Інокентія), названий І.М. Квітко архітектором та одним з будівників печер підземного монастиря, якого співробітники ВУЧК намагались залучити при пошуку замуrowаних у таємній частині печер групи інокентіївців, відмовився від співробітництва з ними [6, с. 138, 175]. Чи дійсно С. Сербул був архітектором печер або епітет «архітектор» був лише його прозвиськом? Яку роль він займав серед будівельників підземного монастиря? Всі ці питання у майбутньому мають стати окремими аспектами подальших досліджень історії монастиря. Беззаперечним на даний момент є факт його участі у будівництві з самого початку та гарне знання ним найвіддаленіших закутків підземного монастиря.

Значна частина «райських» споруд, як надземних, так і підземних, вже була готова незважаючи на вимушене сповільнення будівництва до повернення Інокентія із Соловецького монастиря 10.06.1917 р. [6, с. 91].

І.М. Квітко повідомляє про те, що під час операції Одеської губернської надзвичайної комісії по примусовій ліквідації общини

«раю», яка проходила протягом декількох місяців починаючи з вересня 1920 р., для залякування оскаженілих мешканців підземель використовувались підриви бомб. Після чого печери з усіма їх спорудами та надземна церква були опечатані [6, с. 119-126]. Судячи з цього повідомлення, більшість ходів до підземель були суттєво пошкоджені, але на цьому існування підземного монастиря не закінчилося.

Нестабільна політична ситуація у регіоні призвела до повернення «інокентіївців» у підземелля у 1921 р., які не тільки відновили їх, але й продовжували розширення [6, с. 128].

Разом з цим було зроблено цілу низку спроб повернути мешканців монастиря у лона православної церкви, які не увінчалися успіхом [6, с. 130].

Релігійні баталії, що відбувались у тогочасному суспільстві, ставили під загрозу як подальше функціонування общини, так і існування самого комплексу споруд.

Саме тому перед єпархіальним керівництвом ігуменом Іоасафом було піднято питання про відкриття великого жіночого монастиря та необхідність збереження у цілому виді «райських» печер як предмета історичного й археологічного вивчення [6, с. 130, 131]. Це, на нашу думку, свідчить про те, що унікальність комплексу споруд підземного монастиря ще у 1921 р. усвідомлювалась навіть якими противниками так званої «інокентіївщини» – представниками православної церкви.

У жовтні 1921 р. балтською повітовою надзвичайною комісією була здійснена операція проти Інокентія II (Жебровського) та його соратників, внаслідок якої печери вдруге були «звільнені» від їх мешканців [6, с. 132, 133]. Третя й остання виїмка із «раю» була здійснена взимку 1924 р. представниками колишнього балтського окружного держполіуправління [6, с. 147].

Община «Райського саду» поступово була перетворена на комуну «Від тьми до світла» [6, с. 152], але свідчень про повернення пастви у підземелля, або про їх використання немає.

Кожна з акцій, спрямованих на звільнення підземель від їх мешканців, супроводжувалась заходами, спрямованими на запобігання поверненню до них. Конкретний їх характер та обсяг завданих ними руйнувань остаточно стане відомий після повного дослідження пам'ятки.

На довгий час підземний монастир понурив у забуття, а історії про нього більше стали

нагадувати казки, чому посприяло багаторазове перевидання «Голгофи» О. Гомона [4].

Так закінчився період виникнення та формування цього неординарного й унікального об'єкту, який залишив безліч питань і породив багато домислів і легенд, пов'язаних як з інокентіївським рухом, так і з місцями та спорудами, що з ним пов'язані.

Рішенням Одеського облвиконкому (Виконавчого комітету Одеської обласної ради Народних депутатів УРСР) № 167 від 17.04.1987 р. «Про затвердження додаткового переліку пам'яток архітектури місцевого значення» було затверджено додатковий перелік пам'яток архітектури місцевого значення м. Одеси та Одеської області, в якому фігурує підземний печерний комплекс «Райський сад» у м. Балта по вул. Уварова, 104 у складі комплексу Монастиря Св. Феодосія [14]. Зазначена пам'ятка архітектури місцевого значення теж має безпосереднє відношення до «інокентіївського» руху, але відноситься до етапу його зародження та становлення, які відбувались безпосередньо за участю Інокентія у м. Балта. Підземний печерний комплекс «Райський сад» розташований у м. Балта, що входить до її складу, має набагато скромніші розміри від комплексу споруд «Підземного монастиря в урочищі «Гетсиманський сад».

Непростий процес інституалізації досліджуваного нами об'єкта культурної спадщини, на нашу думку, був запущений у 2007 р., коли «Релігійна громада підземної церкви Святої Трійці Одеської єпархії Української православної церкви с. Куйбишевського Котовського району Одеської області» взяла собі на меті розчистити та реставрувати «Підземну церкву Святої трійці» та відновити проведення служб та обрядів, для чого у мережі Інтернет оголосила про збір коштів.

Цей факт отримав широкий резонанс у засобах масової інформації [19], чим і привернув увагу Котовської райдержадміністрації, що звернулася за роз'ясненнями до органу охорони культурної спадщини Одеської облдержадміністрації.

У відповідь на звернення Котовської райдержадміністрації Управління охорони об'єктів культурної спадщини облдержадміністрації своїм листом від 20.02.2007 р. № 01/04-04-1034 роз'яснило порядок занесення об'єктів культурної спадщини до Реєстру нерухомих пам'яток України та надало інформацію щодо необхідних дій для вирішення питання про включення цього об'єкту до Реєстру [9].

Слідуючи вищезазначеним рекомендаціям Котовська райдержадміністрація ініціювала проведення у 2010 р. натурне обстеження об'єкту, спелео-археологом, спеціалістом Науково-дослідного інституту пам'яткоохоронних досліджень Міністерства культури України Т.А. Бобровським, за результатами якого було складено план розкритої на той час частини підземелля [8].

Головним спеціалістом відділу культури та туризму Котовської райдержадміністрації І.М. Ардельською 30.03.2011 р. складено облікову картку (щойно виявленого) об'єкту культурної спадщини Підземний монастир в урочищі «Гетсиманський сад» [12].

На запрошення Управління охорони об'єктів культурної спадщини облдержадміністрації 09.07.2011 р. інженером-геологом К.К. Проніним було проведено обстеження та складено записку про результати обстеження зазначеного об'єкта, в якій зазначено гірничотехнічний стан різних частин відкритого на той час відрізка коридору [10].

20.02.2014 р. співробітниками Управління охорони об'єктів культурної спадщини облдержадміністрації Ф.Ф. Стояновим і В.В. Бурлакою складено паспорт об'єкту культурної спадщини пам'ятки історії місцевого значення Підземний монастир в урочищі «Гетсиманський сад» [13].

Внаслідок вищенаведених заходів та інших дій передбачених системою норм закріплених законодавством, було сформовано та надіслано до Міністерства культури пакет документів для розгляду питання про внесення до реєстру.

За результатами розгляду якого Наказом Міністерства культури України від 27.11.2014 р. за № 1053 «Про занесення об'єктів культурної спадщини до Державного реєстру нерухомих пам'яток України» Підземний монастир в урочищі «Гетсиманський сад» був занесений до Державного реєстру нерухомих пам'яток України за категорією місцевого значення під охоронним номером 978 ОД, як пам'ятку історії, архітектури [11].

Майже одразу після цього була офіційно зареєстрована громадська організація «Всеукраїнське збереження історико-культурної спадщини» члени якої робили та продовжують робити спроби залучити кошти для проведення комплексу протиаварійних робіт. Крім того, ними за сприянням органу охорони культурної спадщини Одеської облдержадміністрації було отримано дозвіл Міністерства культури на проведення робіт з розчист-

ки підземних споруд, які вони проводять щорічно, звітуючи про результати своєї роботи.

Також, з метою залучення коштів для збереження пам'ятки культурної спадщини Громадською організацією «Всеукраїнське збереження історико-культурної спадщини» за підтримки Котовської районної державної адміністрації було подано заявку на участь в оголошеному Посольством США конкурсі «Великий проект» на отримання гранту Посольського фонду США збереження культурної спадщини. Згідно з підготовленим проектом під назвою «Збереження підземного монастиря в урочищі «Гетсиманський сад», передбачалось оформлення необхідної документації та проведення комплексу протиаварійних і реставраційних робіт по збереженню вищезазначеної пам'ятки [2]. На жаль, заявка не пройшла за конкурсом.

Даним дослідженням ми розглянули та визначили основні аспекти інституалізації об'єктів культурної спадщини на прикладі підземного монастиря в урочищі «Гетсиманський сад»: від виникнення об'єкта і до отримання ним статусу пам'ятки культурної спадщини. А також визначили основні етапи його історії та історичні події, пов'язані безпосередньо з історією виникнення цього об'єкта.

Таким чином, за результатами нашої роботи можна зробити висновок, що у правовому полі нашої держави сформовано низку правових норм, закріплених у нормативних актах, які утворюють систему вимог до процесуальних дій перетворюючих об'єкт культурної спадщини на пам'ятку.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Бурлака В.В. Підземний монастир в урочищі «Гетсиманський сад» – унікальний об'єкт культурної спадщини південної України // Південь України у вітчизняній та європейській історії: матеріали II Міжнар. наук.-практ. конф. (Одеса, 25-26 вересня 2014 р.). Одеса: Астропринт, 2014. С. 235-241.
2. Унікальний підземний монастир в Одеській області хотят спасти при помощи США // Думская.NET [Офіц. сайт]. URL: <http://dumskaya.net/news/unikalnyy-podzemnyy-monastyr-v-odesskoy-oblasti-054756/>
3. Гомін Л. Голгофа. Люди: романи. Київ: Дніпро, 1975. 549 с.
4. Гомін Лесь (Королевич О.Д.): [укр. письм., уродженець м. Черкас] // Провідники духовності в Україні: довідник за ред. І.Ф. Кураса. Київ: Вища школа, 2003. С. 197-198.
5. Гром О.А. Иннокентиевское движение и «молдавский вопрос» в Бессарабии в начале XX века // Государство, религия, церковь в России и зарубежом. 2014. № 4. С. 86-106.
6. Квитко И.М. Святой Иннокентий Балтский и иннокентьевщина. Москва-Ленинград: ГИЗ, 1926. 184 с.
7. Коцовский А.Д. О так называемом «балтском движении» в Бессарабии // Труды Бессарабского общества Естествоиспытателей и любителей Естествознания. 1911-1912. Т. III. Кишинев, 1912. С. 180.
8. Поточний архів управління культури, національності, релігій та охорони об'єктів культурної спадщини Одеської обласної державної адміністрації. Ф.1 «Бобровський Т.А.

План розкритої ділянки підземного монастиря від 2010 р.».

9. Поточний архів управління культури, національностей, релігій та охорони об'єктів культурної спадщини Одеської обласної державної адміністрації. Ф.1 «Вихідна документація 2007 р. Лист до Котовської райдержадміністрації від 20.02.2007 р. № 01/04-04-1034».

10. Поточний архів управління культури, національностей, релігій та охорони об'єктів культурної спадщини Одеської обласної державної адміністрації. Ф.1 «Записка по результатам обследования объекта «Гефсимановский сад» в с. Куйбышевское Котовского района Одесской области».

11. Поточний архів управління культури, національностей, релігій та охорони об'єктів культурної спадщини Одеської обласної державної адміністрації. Ф.1 «Наказ Міністерства культури України від 27.11.2014 р. за № 1053 «Про занесення об'єктів культурної спадщини до Державного реєстру нерухомих пам'яток України».

12. Поточний архів управління культури, національностей, релігій та охорони об'єктів культурної спадщини Одеської обласної державної адміністрації. Ф.1 «Облікова картка (щойно виявленого) об'єкту культурної спадщини – Підземний монастир в урочищі «Гетсиманський сад».

13. Поточний архів управління культури, національностей, релігій та охорони об'єктів культурної спадщини Одеської обласної державної адміністрації. Ф.1 «Паспорт об'єкту культурної спадщини пам'ятки історії місцевого значення Підземний монастир в урочищі «Гетсиманський сад».

14. Поточний архів управління культури, національностей, релігій та охорони об'єктів культурної спадщини Одеської обласної державної адміністрації. Ф.1 «Рішення Одеського облвиконкому № 167 від 17.04.1987 р. «Про затвердження

додаткового переліку пам'яток архітектури місцевого значення».

15. Про затвердження Порядку визначення категорій пам'яток для занесення об'єктів культурної спадщини до Державного реєстру нерухомих пам'яток України: Постанова Кабінету Міністрів України від 27 грудня 2001 р. № 1760 // Офіційний вісник України. 2001. № 52. Ст. 128.

16. Про затвердження Порядку обліку об'єктів культурної спадщини: наказ Міністерства культури України від 11.03.2013 № 158 // Офіційний вісник України. 2013. № 29. Ст. 54.

17. Про затвердження форм облікової картки та паспорта об'єкта культурної спадщини: наказ Міністерства культури і мистецтв України та Державним комітетом України з будівництва та архітектури від 13.05.2004 № 295/104 // Офіційний вісник України. 2004. № 23. Ст. 68.

18. Про охорону культурної спадщини: Закон України від 8 червня 2000 р. № 180-III // Відомості Верховної Ради України. 2000. № 39. Ст. 333.

19. Константинов О. Сектанты собираются под Одессой в ожидании Апокалипсиса // Сегодня.UA [Офіц. сайт]. URL: <http://www.segodnya.ua/ukraine/cektanty-cobirajutcja-pod-odessoj-v-ozhidanii-apokalipsica.html>

20. Струве Н.А. Современное состояние сектантства в Советской России // Вестник Русского Студенческого Христианского движения. 1960. № 58-59 (III-IV). С. 15-35.

21. Шугаєва Л.М. В пошуках істинного православ'я. Інокентій Балтський // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету. 2010. № 19. С. 57-59.

Присяжнюк Олексій Процес інституалізації об'єкта культурної спадщини на прикладі пам'ятки історії, архітектури – Підземний монастир «Гетсиманський сад»

У статті характеризуються нормативно-правові акти, що регулюють сферу охорони культурної спадщини та безпосередньо впливають на процес інституалізації об'єктів культурної спадщини. Автором на прикладі об'єкта культурної спадщини – пам'ятки історії, архітектури підземного монастиря в урочищі «Гетсиманський сад» розглядається процедура інституалізації таких об'єктів.

Процес інституалізації обраної для прикладу пам'ятки розглянутий на фоні історії виникнення самого об'єкта у контексті важливих історичних подій та історіографії його вивчення.

Даним дослідженням розглянуто та визначено основні етапи й аспекти інституалізації підземного монастиря в урочищі «Гетсиманський сад», від виникнення об'єкта і до отримання ним статусу пам'ятки культурної спадщини.

Автор робить висновки щодо правових норм, закріплених у нормативних актах, які утворюють систему вимог до процесуальних дій, що перетворюють об'єкт культурної спадщини на пам'ятку.

Ключові слова: культурна спадщина, інституалізація пам'яток, отримання статусу пам'ятки, підземний монастир «Гетсиманський сад»

Присяжнюк Алексей Процесс институционализации объекта культурного наследия на примере памятника истории, архитектуры – подземный монастырь «Гетсиманский сад»

В статье характеризуются нормативно-правовые акты, регулирующие сферу охраны культурного наследия, которые непосредственно влияют на процесс институционализации объектов культурного наследия. Автором на примере объекта культурного наследия – памятника истории, архитектуры подземный монастырь в урочище «Гетсиманский сад» рассматривается процедура институционализации таких объектов.

Процесс институционализации выбранного в качестве примера памятника рассмотрен на фоне истории возникновения самого объекта в контексте важных исторических событий и историографии его изучения.

Данным исследованием рассмотрены и определены основные этапы и аспекты институционализации подземного монастыря в урочище «Гетсиманский сад», от возникновения объекта и до получения им статуса памятника культурного наследия.

Автор делает выводы относительно правовых норм, закрепленных в нормативных актах, которые образуют систему требований к процессуальным действиям, превращающим объект культурного наследия в памятник.

Ключевые слова: культурное наследие, институционализация памятников, получение статуса памятника, подземный монастырь «Гетсиманский сад»

Prsiazhniuk Oleksii The process of institutionalizing an object of cultural heritage on an example of a monument of history, architecture – underground monastery «Gethsemane Garden»

The process of transformation of objects of cultural heritage into a monument, which is regulated by normative acts of modern memorial protection legislation, is rather complicated. There are unit's examples of completion of formal procedures and obtaining the object of cultural heritage the status of the monument. That is why the author, on the example of the object of cultural heritage – monuments of history, architecture of the underground monastery in the tract «Gethsemane Garden» were considered the procedure of institutionalization of such objects.

The institutionalization of the object of cultural heritage means the process of defining and consolidating legal norms, rules, statuses, bringing them into a system. This system will be capable for acting in the direction of satisfying, which needs the mod-

ern society in preserving objects of cultural heritage.

The article describes the legal acts, which are regulated the sphere of protection of cultural heritage and directly affects the process of institutionalization of objects of cultural heritage.

The process of institutionalization chosen for of the example monument is considered on the background of the history of this object itself in the context of important historical events and the historiography of its study.

This research considers and identifies the main stages and aspects of the institutionalization of the underground monastery in the tract «Gethsemane Garden», from the appearance of the object and before obtaining it the status of a cultural heritage monument.

The author makes conclusions about the legal norms enshrined in normative acts, which form the system of requirements for procedural actions that transform the object of cultural heritage into a memorial.

Keywords: *cultural heritage, institutionalization of monuments, obtaining the status of a monument, underground monastery «Gethsemane Garden»*

Рецензенти:

Михайлуца М.І., д.і.н., професор

Тригуб О.П., д.і.н., професор

Надійшла до редакції 12.10.2017 р.